

Σταῦρος Ζουμπουλάκης

Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ*

Σχόλιο στην εισήγηση τῆς Μυρτῶς Ρήγου:

“Τό πρόσωπο στή Φιλοσοφία τοῦ E. Levinas. Ἡ ἠθική ὡς ἠθική τοῦ “Ἄλλου”

“Ὅποιος ξεφυλλίσει, ἀπλῶς καί μόνο, τά βιβλία τοῦ Ἐμμανουήλ Λεβινάς θά διαπιστώσει ὅτι ἡ συγγραφική του δραστηριότητα ἀσκήθηκε σέ δύο κυρίως περιοχές: ἡ μία εἶναι ἡ φιλοσοφία καί ἡ ἄλλη ὁ ἔβραϊσμός (: ἡ Βίβλος, τό Ταλμούδ –κυρίως αὐτό– ἡ παράδοση καί τά σύγχρονα προβλήματα τῆς ἔβραϊκῆς κοινότητας). Ἡ ἴδια γραμμὴ χωρίζει στά δύο καί τόν δημόσιο βίο του, ἀλλά δέν ἔχουμε τό περιθώριο νά παρουσιάσουμε ἐδῶ βιογραφικά στοιχεῖα. Ὅποιος ὅμως μπεῖ τελικά στόν κόπο νά μελετήσῃ τό ἔργο αὐτό, θά διαπιστώσει εὐκόλα ὅτι, ὅση καί ἂν εἶναι ἡ ἔνταση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές περιοχές, ἡ ἐνότητα τοῦ ἔργου τοῦ Λεβινάς δέν διαρρηγνύεται ποτέ, γιατί αὐτός πού μιλάει μέσα σέ αὐτό μιλάει πάντοτε ὡς φιλόσοφος. Ὁ Λεβινάς δέν θέλησε νά εἶναι, καί δέν εἶναι πράγματι, ἔβραϊος στοχαστής ἀλλά ἀπλῶς καί μόνο στοχαστής.

Στό ὀλιγόλεπτο τοῦτο σχόλιο πάνω στήν εισήγηση τῆς κυρίας Μυρτῶς Ρήγου, θά προσεγγίσουμε τό ἴδιο ἐρώτημα, τήν ἠθική δηλαδή ὡς ἠθική τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου, μέσα ἀπό τό ταλμουδικό ἔργο τοῦ Λεβινάς, ἀφοῦ προηγουμένως παρουσιάσουμε, σέ ἀδρές γραμμές τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ Λεβινάς ἐννοεῖ τή σχέση του μέ τό Ταλμούδ.

Τό ταλμουδικό ἐγχείρημά του ὁ ἴδιος ὁ Λεβινάς τό ὀρίζει ὡς μετάφραση

* Τό παρόν κείμενο ἀποτελεῖ, στό μεγαλύτερο μέρος του, τμήμα τῆς εἰσαγωγῆς στήν ἑλληνική μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Λεβινάς, *Quatre lectures talmudiques* [τέσσερις ταλμουδικές μελέτες], τό ὁποῖο πρόκειται νά κυκλοφορήσῃ λίαν προσεχῶς ἀπό τίς ἐκδόσεις “Πόλις”. [Σ.τ.σ. τό βιβλίο τοῦ Levinas σέ μετάφραση Σ. Ζουμπουλάκη κυκλοφορεῖ ἤδη ἀπό τίς ἐκδόσεις “Πόλις”].

τοῦ Ταλμούδ στά ἑλληνικά¹, ἤγουν στή γλωσσο τῆς φιλοσοφίας. Μέσα στόν κοινό “ἑλληνο-βιβλικό πολιτισμό”² τῆς Εὐρώπης, ἡ Βίβλος καί τό Ταλμούδ, ἡ γραπτή δηλαδή Τορά καί ἡ προφορική, χρειάζονται τήν καθολικότητα τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, γιά νά μὴν ἐκπέσουν σέ ἓνα ἀπλό στοιχεῖο ταυτότητας μιᾶς φυλετικῆς ἢ ἐθνικῆς κοινότητας. “Ὅ,τι δέν εἶναι καθολικό εἶναι φολκλόρ καί *couleur locale*”³. Τό ἀριστοτελικό “πάντως φιλοσοφητέον” (Rose, ἀπ. 51) ἰσχύει ἀναπόφευκτα γιά τόν εὐρωπαῖο ἄνθρωπο, ἑβραῖο ἢ μὴ ἑβραῖο, εἴτε θρησκεύει εἴτε δέν θρησκεύει. Αὐτή ἡ διατύπωση ὡστόσο τοῦ βιβλικοῦ μηνύματος στά ἑλληνικά διόλου δέν σημαίνει πῶς ἀποκτᾶ, μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὅ,τι τοῦ λείπει, δηλαδή τήν καθολικότητα, ἀλλά, ἐντελῶς ἀντίθετα, μπορεῖ νά διατυπωθεῖ φιλοσοφικά, ἐπειδή ἀκριβῶς ἔχει μιάν “ἐγγενῆ καθολικότητα”⁴. Ὁ βιβλικός μονοθεϊσμός εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ καθολικός. “Ὁ μονοθεϊσμός δέν εἶναι μιᾶ ἀριθμητική τοῦ θεϊκοῦ. Εἶναι τό ὑπερφυσικό ἴσως χάρισμα νά βλέπεις, κάτω ἀπό τίς ποικίλες παραδόσεις πού ὁ καθένας συνεχίζει, τόν ἓναν ἄνθρωπο ὅμοιο μέ τόν ἄλλο. Εἶναι ἓνα σχολεῖο ξενοφιλίας καί ἀντιρατσισμού”⁵. Οὔτε σημαίνει ἀκόμη αὐτή ἡ ἑλληνική μετάφραση τοῦ Ταλμούδ, πῶς ἡ σχέση Ἀθήνας καί Ἱερουσαλήμ εἶναι ἑτεροβαρῆς, ὅτι δηλαδή ὁ ἑβραϊσμός ἔχει ἀνάγκη τόν ἑλληνισμό ἀλλά ὄχι καί ὁ ἑλληνισμός τόν ἑβραϊσμό. “(Ἡ ἑβραϊκή μοναδικότητα) ἔχει ἀνάγκη νά μεταφραστεῖ στά ἑλληνικά, τά ὁποῖα μάθαμε στήν Εὐρώπη, χάρι στήν ἀφομοίωση. Ἐχομε τήν μεγάλη ὑποχρέωση νά διατυπώσουμε στά ἑλληνικά τίς ἀρχές πού ἡ Ἑλλάδα ἀγνοοῦσε. Ἡ ἑβραϊκή μοναδικότητα περιμένει τή φιλοσοφία τῆς”⁶.

Ἡ μετάφραση αὐτή τῆς Βίβλου (καί τοῦ Ταλμούδ) στά ἑλληνικά δέν συντελεῖται μόνο στά ταλμουδικά γραφτά τοῦ Λεβινάς ἀλλά, κατά πρῶτο καί κύριο λόγο, στό καθαρά φιλοσοφικό ἔργο του. Θεμελιώδεις ἐννοιες τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ὅπως ἡ δίχως ὅρους καί ὅρια εὐθύνη μου γιά τόν ἄλλο ἄνθρωπο, ἡ προτεραιότητα τῆς εὐθύνης ἐναντι τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἀσυμμετρία τῆς διαπροσωπικῆς σχέσης, ἡ ὑποκατάσταση, ἡ συγκρότηση τοῦ ὑποκειμένου στή μοναδικότητά του διά τῆς ἀπαντήσεως σέ μιᾶ κλήση, ἡ ἀγιότητα καί ἄλλες, ἀλλά καί τό γενικότερο πνεῦμα πού τό διατρέχει, ἔχουν τήν πηγὴ τους στή Βίβλο. Μεταφέρουν τήν πνοή τῶν προφητῶν στήν Ἑλλάδα (ἢ, ἀλλιῶς, στή φιλοσοφία) καί διανοίγουν τήν ἑλληνοδυτική φιλοσοφική παράδοση σέ αὐτό πού κατ’ ἐξοχήν ἀγνοεῖ, δηλαδή στό “Ἄλλο, στόν Ἄλλο, στό *autrement qu’être*”. Ὁ Λεβινάς φιλοσοφεῖ μέ τήν Βίβλο ἀνοιχτή.

Δέν πρέπει ὡστόσο νά δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πῶς ἡ σχέση φιλοσοφίας

1. Levinas, *Quatre lectures talmudiques* [τέσσερις ταλμουδικές μελέτες], 24. *L’au-delà du verset* [Ἐπέκεινα τοῦ κειμένου], 231, 233.

2. E. Levinas, *A l’heure des nations* [Στόν καιρό τῶν ἐθνῶν], 199.

3. E. Levinas, *L’au-delà du verset*, 231.

4. ὁ.π., 231.

5. E. Levinas, *Difficile liberté* [Δύσκολη ἐλευθερία], 232, 352.

6. *L’au-delà du verset*, 233-34, ὑπογραμμίζω ἐγώ.

καί θρησκείας, Ἀθήνας καί Ἱερουσαλήμ, στό ἔργο τοῦ Λεβινάς εἶναι μιά εὐκόλη σχέση. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά μιά ἀμφίδρομη σχέση, ἢ μιά τροφοδοτεῖ χωρίς ἀμφιβολία τήν ἄλλη, ἀλλά δέν συμφιλιώνονται εὐκόλα, ὅπως γενικά δέν συμφιλιώνεται εὐκόλα ἡ ὀρθολογικότητα μέ τήν Ἀποκάλυψη, ἢ διαλεκτική μέ τήν προφητεία. Εἶναι μιά σχέση ἔντασης, ὅπως σωστά τό τονίζει ἡ Catherine Chalier, καί ἐγείρει πολλά καί δυσεπίλυτα ἐρωτήματα, τά ὁποῖα βέβαια δέν μποροῦν νά συζητηθοῦν στό πλαίσιο ἑνός σύντομου σχολίου σάν καί αὐτό ἐδῶ. Ἄς δώσουμε ὅμως ἕνα παράδειγμα, μένοντας στά ὅρια τῶν ὅσων ἔχουμε πεῖ μέχρι τώρα: μεταφράζοντας ἀπό τή μιά γλῶσσα στήν ἄλλη (ἀπό τή γλῶσσα τῆς θρησκείας στή γλῶσσα τῆς φιλοσοφίας) αὐτό πού μεταφράζεται μένει τό ἴδιο ἢ γίνεται κάτι ριζικά διάφορο; Ὄταν ἡ φωνή τῶν προφητῶν γίνεται φιλοσοφία ἐξακολουθεῖ νά εἶναι αὐτό πού ἦταν; Αὐτό στό ὁποῖο καλοῦν τόν ἀποδέκτη τους, ὁ λόγος τῶν φιλοσόφων καί ὁ λόγος τῶν προφητῶν, εἶναι τό ἴδιο; Πάντως, ὅση καί ἂν εἶναι ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στή Βίβλο καί στή Φιλοσοφία, τό ἔργο τοῦ Λεβινάς, ἀκατανόητο χωρίς τή μιά ἢ τήν ἄλλη, εἶναι ἕνα καί ἕνιαῖο, γιατί, ὅπως εἶπαμε ἤδη, αὐτός πού μιλάει μέσα σέ αὐτό μιλάει πάντοτε ὡς φιλόσοφος καί ἄρα καλεῖ στή σκέψη καί στή δημόσια συζήτηση.

Ἡ φιλοσοφική αὐτή μετάφραση τοῦ Ταλμουδ εἶναι εἰδικότερα μιά ἠθική μετάφραση. Πῶς θά μποροῦσε νά ἦταν ἀλλιῶς, ἀφοῦ γιά τόν Λεβινάς, ἡ ἠθική εἶναι ἡ πρώτη φιλοσοφία καί ἡ θρησκεία νοεῖται ὑπό ἠθικούς ὅρους;

Ἡ καθολικότητα τῆς ἠθικῆς εἶναι αὐτή πού κάνει, στά μάτια τοῦ Λεβινάς, τόν ἰουδαϊσμό “μιά θρησκεία γιά ἐνηλίκους”, μακριά ἀπό κάθε ἱερότητα, ἱερό δέος, *mysterium tremendum*, μυστικισμό, μυστική ἔνωση τῆς ψυχῆς μέ τό θεῖο, ἀκόμη καί θεολογία. “Ἡ ἠθική δέν εἶναι αὐτό πού συνεπάγεται ἡ θεά τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ ἴδια ἡ θεά τοῦ Θεοῦ”⁸. Ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στό Θεό ὑπάρχει ὁ Νόμος, ἡ ἐντολή, ἡ *mitsva*. Ὁ Θεός ἀποκαλύπτεται ἐν ταῖς ἐντολαῖς Του. Ὅποιος τηρεῖ τίς ἐντολές ἀκολουθεῖ τό δρόμο τοῦ Θεοῦ. “Μέσα στήν Κιβωτό τῆς Διαθήκης ἀπό ὅπου ὁ Μωυσῆς ἀκούει τή φωνή τοῦ Θεοῦ, δέν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο παρά μόνο οἱ πλάκες τοῦ Νόμου... Γνωρίζω τόν Θεό σημαίνει ξέρω τί πρέπει νά κάνω”⁹.

Γιά τήν παράδοση τῆς Βίβλου (Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης) ὁ κατ’ ἐξοχήν τόπος τῆς συνάντησης καί τῆς κοινωνίας μέ τό Θεό εἶναι τό πρόσωπο τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου, τό πρόσωπο τοῦ φτωχοῦ καί τοῦ ξένου, τῆς χήρας καί τοῦ ὀρφανοῦ¹⁰. Στό *Μτ 25, 31-36* (ὅπου ἀπηχεῖται πράγματι ὁλόκληρο τό κεφ. 58

7. Catherine Chalier, *Levinas. L'utopie de l'humain*, Παρίσι (Allin Michel) 1993, 24-25.

8. *Difficile liberté*, 33.

9. ὁ.π., 33-34.

10. “Ὅτι ἡ σχέση μέ τό θεϊκό διαπερνᾷ τή σχέση μέ τούς ἀνθρώπους καί ταυτίζεται μέ τήν κοινωνική δικαιοσύνη, αὐτό εἶναι ὅλο τό πνεῦμα τῆς ἰουδαϊκῆς Βίβλου. Ὁ Μωϋσῆς καί οἱ προφῆτες δέν νοιάζονται γιά τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἀλλά γιά τόν φτωχό, τή χήρα, τόν ὀρφανό καί τόν ξένο”. *Difficile liberté*, 36.

του Ἡσαΐα) τό πνεῦμα αὐτό βρίσκει τήν πιό ἀκραιά του διατύπωση. Ὁ Χριστός ξεχωρίζει, κατά τήν τελική κρίση, τούς δίκαιους πού θά κληρονομήσουν τήν Βασιλεία ἀπό τούς ἄδικους, οἱ ὁποῖοι “ἀπελεύσονται εἰς κόλασιν αἰώνιον”, μέ μοναδικό κριτήριό οἱ πρῶτοι τόν εἶδαν πεινασμένο καί τοῦ ἔδωσαν ψωμί, διψασμένο καί τοῦ ἔδωσαν νερό, ἦταν ξένος καί τόν περιμάζεψαν, γυμνός καί τόν ἐντυσαν, ἄρρωστος καί φυλακισμένος καί πῆγαν νά τόν δοῦν. Ἡ ἀκρότητα βρίσκεται στό ξάφνιασμα τῶν δικαίων (καί τῶν ἀδίκων ἀντίστοιχα) καί στήν ἀπάντηση πού λαβαίνει ἡ ἀπορία αὐτή ἀπό τόν Χριστό: *Κύριε πότε σέ εἶδομεν πεινῶντα καί ἐθρέψαμεν ἢ διψῶντα καί ἐποτίσαμεν; πότε δέ σέ εἶδομεν ξένον καί συνηγάγομεν ἢ γυμνόν καί περιεβάλομεν; πότε δέ σέ εἶδομεν ἀσθενῆ ἢ ἐν φυλακῇ καί ἤλθομεν πρός σε; Καί ἀποκριθεῖς ὁ βασιλεύς ἐρεῖ αὐτοῖς· ἀμήν λέγω ὑμῖν, ἐφ’ ὅσον ἐποιήσατε ἐνί τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοί ἐποιήσατε. Αὐτή εἶναι ἡ βιβλική διδασκαλία: ἡ παράδοξη ταύτιση τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ μέ τό πρόσωπο τοῦ ἐλάχιστου ἀδελφοῦ, ἡ μέριμνα γιά τόν ἐλάχιστο ἀδελφό, πέρα ἀπό κάθε λογῆς Ὀλότητες, καθολικές Ἀρχές καί τήν Πρόοδο τῆς Ἱστορίας. Αὐτό εἶναι ὁ Θεός τῆς Βίβλου: ἡ διηνεκῆς ἄρνηση μιᾶς Ἱστορίας ἀδιάφορης γιά τά ἰδιωτικά δάκρυα¹¹.*

Ὁ δρόμος στόν ὁποῖο αὐτή ἡ διδασκαλία μᾶς καλεῖ εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἀγιότητας. Ἀγιότητα σημαίνει τήν δίχως ὅρους καί ὅρια εὐθύνη μου γιά τόν ἄλλο, σημαίνει νά βάζω τόν ἄλλο πάνω ἀπό τόν ἑαυτό μου καί νά πιστεύω πώς ὅσο καί ἂν πονᾶω μέ τόν πόνο τοῦ ἄλλου ποτέ δέν πονᾶω ἀρκετά. Ἀγιότητα εἶναι ἡ διάρρηξη τοῦ σπινοζικοῦ *connatus essendi*, τῆς ἐμμονῆς εἰς τό εἶναι, καί ἡ ἐξοδος σέ ἕνα εἶναι-διά-τόν-ἄλλο, στήν δυνατότητα τῆς θουσίας. Νοουμένη μέ αὐτόν τόν ἠθικό τρόπο, ἡ ἀγιότητα βρίσκεται στόν ἀντίποδα τῆς ἱερότητας καί προϋποθέτει ἕναν κόσμο στόν ὁποῖο τό ἱερό καί ἡ βία του δέν ἔχουν θέση. Ἡ ἀποϊεροποίηση τοῦ κόσμου ἀνοίγει τό δρόμο τῆς ἀγιότητας¹². Ἡ μόνη ἱερή γῆ πού ὑπάρχει εἶναι τό πρόσωπο τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου. “Δίπλα σέ ἕνα πρόσωπο πού δέχτηκε μιᾶ προσβολή, αὐτή ἡ γῆ –Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας καί Γῆ Ἁγία– δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά γυμνότητα καί ἐρημιά, ἕνας σωρός ξύλα καί πέτρες”¹³.

Ὁ παντοδύναμος Θεός τῆς Βίβλου (πού εἶναι ὥστόσο ἀνῆμπορος νά συγχωρέσει τήν ἀδικία ἑνός ἀνθρώπου ἀπέναντι σέ ἕναν ἄλλο ἀνθρώπο, ἂν προηγουμένως δέν δώσει τή συγχώρεσή του ὁ ἀδικημένος), αὐτός ὁ Θεός εἶναι, πρῶτα ἀπ’ ὅλα καί πάνω ἀπ’ ὅλα, “Ἅγιος καί ἐν ἁγίοις ἐπαναπαύῃ”¹⁴.

11. *Quatre lectures talmudiques*, 44.

12. Βλ. τό ταλμουδικό σχόλιο τοῦ Λεβινάς “*Désacralisation et desensorcellement*”, στήν δευτέρα συναγωγή ταλμουδικῶν σχολίων του πού φέρει τόν τίτλο *Du sacré au saint* [Ἀπό τήν ἱερότητα στήν ἀγιότητα].

13. Ἀπό τόν πρόλογο τοῦ Λεβινάς στό βιβλίο τῆς Marlène Zarader, *Heidegger et les paroles de l'origine*, Παρίσι (Vrin) 1986, 12-13.

14. Ὅσα εἶπαμε μέχρι τώρα δέν πρέπει νά δημιουργήσουν τήν ἐντύπωση πώς ὁ Λεβινάς ὑποτιμᾷ τή σημασία τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καί πώς προτείνει μιᾶ διαφωτιστική θρησκεία χωρίς λατρεία. Ἀντίθετα, ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν πού ὀργα-

“Ένα καίριο όμως ερώτημα δέν μπορεί παρά νά τεθεῖ ἐδῶ, μέ κάθε δυνατή συντομία: αὐτή ἢ τήρηση τῆς ἐντολῆς, ἢ ὑπακοή στό Νόμο, αὐτή ἢ ἠθική συμπεριφορά προϋποθέτουν τήν πίστη στο Θεό, στό Θεό τοῦ Ἄβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ καί τοῦ Ἰακώβ; Μπορεῖ νά ὑπάρχει πιστότητα (στή Βίβλο) χωρίς πίστη (στό Θεό τῆς Βίβλου); Ἡ ἀπάντηση τοῦ Λεβινάς εἶναι, πιστεύω, πῶς ἡ ἠθική πράξη δέν προϋποθέτει τήν πίστη ἀλλά ταυτίζεται μέ αὐτήν. “Οποιοσ ἀνοίγει τήν πόρτα στόν ξένο τήν ἀνοίγει στό Θεό. Πίστη στό Θεό εἶναι ἡ διακονία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Λεβινάς μνημονεύει, προσυπογράφοντας, τή γνωστή ἱστορία τῆς Χάννα Ἄρεντ: “Οἱ Χριστιανοί ἀποδίδουν μεγάλη σημασία σέ αὐτό πού ἀποκαλοῦν πίστη, μυστήριον, ἱεροπραξία. Γιά τό θέμα αὐτό μιά μικρή ἱστορία: ἡ Χάννα Ἄρεντ, λίγο καιρό πρὶν ἀπό τό θάνατό της, διηγόταν στό γαλλικό ραδιόφωνο ὅτι παιδί, στή γενέτειρά της, τό Κένιγκσμπουργκ, δήλωσε μιά μέρα στόν ραββίνο πού τῆς δίδασκε θρησκευτικά: ‘Ξέρετε, ἔχω χάσει τήν πίστη μου’. Καί ὁ ραββίνος τῆς ἀπάντησε: ‘Μά ποιός σᾶς τή ζητάει;’ Ἡ ἀπάντηση εἶναι χαρακτηριστική. Αὐτό πού ἔχει σημασία δέν εἶναι ἡ πίστη, εἶναι ἡ πράξη. Πράξη σημαίνει βέβαια τήν ἠθική συμπεριφορά ἀλλά καί τήν λατρευτική. Ἄλλωστε πιστεύω καί πράττω εἶναι πράγματα διαφορετικά; Τί σημαίνει πιστεύω; Ἀπό τί εἶναι φτιαγμένη ἡ πίστη; Ἀπό λόγια; Ἀπό ιδέες; Ἀπό πεποιθήσεις; Μέ τί πιστεύουμε; Μέ ὅλο μας τό σῶμα! Μέ πάντα τὰ ὀσῶ (Ψλ 35 (34) 10)! Ὁ ραββίνος ἤθελε νά πεῖ: “Ἡ ὀρθοπραξία εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐνέργεια τοῦ πιστεύειν”. Αὐτό εἶναι τό συμπέρασμά μου”¹⁵. Ἐτσι ἀπαντάει ὁ Λεβινάς στό μεγάλο αὐτό θρησκευτικό ερώτημα, τό ὁποῖο ὅπως ὅλα τά μεγάλα ἐρωτήματα, εἶναι ἐξαιρετικά ἐπίμονο καί ἀνθεκτικό, τόσο μέσα στήν ἑβραϊκή ὅσο καί μέσα στή χριστιανική παράδοση.

Ὁ ἀναγνώστης, γιά παράδειγμα, πού ἔχει μιά στοιχειώδη χριστιανική παιδεία, στό σημεῖο αὐτό, βλέπει νά ἀναδύεται στό ἀκέραιο, ἡ σύγκρουση τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέ τήν ραββινική διδασκαλία τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία ταύτιζε τήν πίστη μέ τήν τήρηση τοῦ Νόμου. Ὁ ἀπ. Παῦλος, βγαλμένος ἀπό τήν καρδιά αὐτῆς τῆς παράδοσης (“κατά τήν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν τῆς ἡμετέρας θρησκείας ἔζησα Φαρισαῖος – Πράξ. 26,5) θά ἀφιερῶσει οὐσιαστικά δύο ἐπιστολές του, τήν *Πρός Ρωμαίους* καί τήν *Πρός Γαλάτας*, γιά νά πεῖ ἀκριβῶς πῶς τά *ἔργα νόμου* καί ἡ *πίστις* δέν συγκροτοῦν, ἄνευ ὄρων, μιά ταυτότητα, ἀλλά μπορεῖ νά συγκροτοῦν καί μιάν ἰσχυρή ἀντίθεση: τά πρῶτα, χωρίς τήν πίστη, ὀδηγοῦν στήν αὐτοδικαίωση τοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, στό *καύχημα* (Ρωμ. 4,2) καί τελικά στήν ἁμαρτία (*νόμος δὲ παρεισηλθεν ἵνα*

νώνουν τήν καθημερινή θρησκευτική ζωὴ ἑνός ἑβραίου ὄχι μόνο ἐπαιξε καί ἐξακολουθεῖ νά παίζει τεράστιο ρόλο στή συνέχιση τοῦ ἑβραϊσμοῦ, ἀλλά διασώζει καί τό ἠθικό περιεχόμενο τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας καί συνιστᾷ ἀπό μόνη της ὑψηλό πνευματικό κατόρθωμα: “Ἡ καθημερινή πιστότητα στίς λατρευτικές χειρονομίες ἀπαιτεῖ ἕνα θάρρος πῶς γαλήνιο, πῶς εὐγενές καί πῶς μεγάλο ἀπό τό θάρρος τοῦ πολεμιστῆ”. *Difficile liberté*, 35. Βλ. ἀκόμη *L’au-delà du verset*, 22-23.

15. *A l’heure des nations*, 192.

πλεονάση τὸ παράπτωμα, *Ρωμ.* 5,20. Βλ. καὶ *Γαλ.* 3,19), ἐνῶ ἡ δευτέρα εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς ριζικῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας καὶ ἡ ἐπίκληση τῆς θεϊκῆς ἐπισκέψεως, ἡ παράδοση μὲ ἐμπιστοσύνη στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ καὶ τελικὰ ἡ ἴδια ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ μέσα στὸν ἄνθρωπο, ποὺ μόνον αὐτὴ μπορεῖ νὰ τὸν δικαιώσῃ καὶ νὰ κάνει τὰ ἔργα του τέλεια καὶ δεκτὰ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.

Ἐν κατακλειδί, ἂν ἡ μετάφραση τῆς βιβλικῆς διδασκαλίας στὴ γλῶσσα τῆς φιλοσοφίας ἐξασφαλίζει τὴν καθολικότητα αὐτῆς τῆς διδασκαλίας, ἡ μετάφρασή της στὴ γλῶσσα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας εἰδικότερα τὴν ἐξασφαλίζει διπλά. Ἡ Βίβλος καὶ ἡ ἐρμηνεία της δὲν ἀφοροῦν ἔτσι μόνον τοὺς Ἑβραίους, ἀλλὰ τὸν καθένα μας τώρα καὶ πάντοτε, ἀφοῦ ἡ σχέση μας μὲ τοὺς ἄλλους ἄνθρώπους – αὐτὸ εἶναι τὸ περί ἠθικῆς ἐρώτημα – εἶναι συστατικὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ δίχως δυνατότητα διαφυγῆς. Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία κάνει τὸ κείμενο καθολικὸ καὶ αἰώνιο, χωρὶς νὰ τὸ κάνει, στὰ μάτια τοῦ Λεβινάς, ἄθεο, ἀφοῦ, ὅπως ἔχουμε τονίσει, ἡ ὁδὸς ποὺ ὁδηγεῖ στὸν ἄλλο ἄνθρωπο καὶ ἡ ὁδὸς ποὺ ὁδηγεῖ στὸ Θεὸ εἶναι *μία καὶ αὐτὴ* (Ἡράκλειτος, ἀπ. 60).

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Κατὰ τὴν συζήτηση ποὺ ἀκολούθησε, ἀναγκαστικὰ λειψῆ ἀφοῦ ἡ κ. Ρήγου ἀπουσίαζε, διευκρινίστηκαν, ὅσο γινόταν, κάποια σημεῖα τῆς σκέψης τοῦ Λεβινάς (ὅπως ἡ ἐννοια τοῦ προσώπου (visage), ἡ ἐννοια τῆς ἀσυμμετρίας τῆς διαπροσωπικῆς σχέσης, ἡ σημασία τοῦ τρίτου, πέρα ἀπὸ τὸ “ἐγὼ” καὶ τὸ “σύ”, ὁ ὁποῖος καθιστᾷ δυνατὴ τὴ δικαιοσύνη καὶ ἄρα τὴν κοινωνία) καὶ συζητήθηκαν καὶ κάποιες “κριτικὲς” ἐρωτήσεις. Σταχυολογῶ δύο ἀπὸ αὐτές, οἱ ὁποῖες συνδέονταν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μὲ τὸ σχόλιό μου καὶ στὶς ὁποῖες κλήθηκα νὰ δώσω μίαν ἀπάντηση.

Ἐρώτηση: Πῶς κατανοεῖ ὁ Λεβινάς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνταποδοτικῆς δικαιοσύνης ποὺ διατυπώνεται στὴ Βίβλο, τὸ *ὄφθαλμὸν ἀντὶ ὄφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος*; Θεωρεῖ πῶς ἡ ἀρχὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν προτεραιότητα τοῦ ἄλλου;

Ἀπάντηση: Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ποὺ διατυπώνεται στὸ Λευιτικὸ, τὸ *jus talionis*, εἶναι πράγματι σκανδαλώδης καὶ ἔδωσε λαβὴ γιὰ πολεμικὴ κατὰ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωση, γιὰ πνευματικὲς εὐκολίες τοῦ τύπου: ὁ ἰουδαϊσμός εἶναι ἡ ἀδυσώπητη δικαιοσύνη, ὁ χριστιανισμός εἶναι ἡ ἀνιδιοτελεῆς ἀγάπη. Ὁ Λεβινάς ἐπομένως δὲν θά μπορούσε νὰ μὴ σχολιάσει τὴν περιβόητη αὐτὴ φράση. Ὑπάρχει ἓνα κείμενό του στὸ *Difficile Liberté* πάνω στὸ θέμα αὐτό¹⁶, στὸ ὁποῖο λέει τὰ ἐξῆς: α) Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ποτέ δὲν κατανοήθηκε καὶ δὲν ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τοὺς ραββίνους κατὰ γράμμα. β) Τὸ *jus talionis* δὲν ἐκφράζει τίποτε ἄλλο ἀπὸ

16. “La loi du talion”, *Difficile liberté*, 194-196.

τήν μέριμνα για τόν φτωχό καί τόν αδύναμο. Χωρίς αυτό, ή ζωή θά ήταν πολύ άνετη για τούς πλούσιους καί τούς δυνατούς, αφού θά μπορούσαν νά πληρώνουν για τό κακό πού προκαλοῦν. Τό *ὄφθαλμόν ἀντί ὀφθαλμοῦ καί ὀδόντα ἀντί ὀδόντος* σημαίνει εὐαισθησία για τό χυμένο αἷμα.

Ἑρώτηση: Πῶς συμβιβάζεται, κατά τόν Λεβινάς, ή προτεραιότητα τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου μέ τήν θεμελιώδη ἑβραϊκή ἰδέα τοῦ περιουσίου λαοῦ;

Ἀπάντηση: Ὁ Λεβινάς θεωρεῖ πῶς ή ἔννοια τοῦ περιούσιου λαοῦ, ή ἔννοια τῆς ἐκλογῆς, δέν σημαίνει καί δέν συνεπάγεται κανενός εἶδους προνόμιο, ἐθνικό ἢ φυλετικό, ἀλλά εἶναι ἀπλῶς μιὰ συνείδηση εὐθύνης. Εἶναι ή συνείδηση μεγαλύτερης εὐθύνης καί περισσότερων ὑποχρεώσεων, ὄχι περισσότερων δικαιωμάτων. Αὐτή ή ἐκλογή μάλιστα εἶναι, για τόν Λεβινάς, θεμελιακό γνώρισμα τῆς ἠθικῆς συνείδησης ἐν γένει: κάθε κλήση ἀπευθύνεται σέ μένα προσωπικά καί μόνο, δέν ὑπάρχει κανείς ἄλλος στόν κόσμο για νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη.

Μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐρώτησης αὐτῆς, ἄς προσθέσω ἐδῶ πῶς ἀνάλογη εἶναι ή στάση τοῦ Λεβινάς καί ἀπέναντι στήν μεσσιανικότητα, ἄλλη θεμελιώδη ἔννοια τοῦ ἑβραϊσμοῦ. Ἡ ἐρμηνεία του εἶναι, καί στήν περίπτωση αὐτή, ἠθική. Ὁ μεσσιανισμός δέν εἶναι διόλου ή βεβαιότητα για τόν ἐρχομό ἐνός Λυτρωτῆ πού θά δώσει τέλος στήν περιπέτεια τῆς Ἱστορίας, ἀλλά εἶναι, για τόν Λεβινάς, ή δυνατότητα πού ἔχω, ἐγώ προσωπικά, νά ὑποφέρω για ὅλους. Μέ αὐτή τήν ἔννοια “ὄλοι εἶναι Μεσσίες”¹⁷. Ὁ Μεσσίας δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλος ἀπό μένα.

17. *Difficile liberté*, 120.